

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

بنیاد دانشنامه نگاری ایران

اطلس قالی و فرش

سرویراستار متن انگلیسی

دیوید بلک

ترجمه

دکتر نازیلا دریایی

بلک، دیوید، ۱۹۴۰-

اطلس قالی و فرش / سرویراستار متن انگلیسی دیوید بلک، مترجم نازیلا دریایی. - تهران: بنیاد دانشنامه نگاری ایران، ۱۳۹۴.

سبزه، ۳۰۰ ص: مصور (رنگی). - (کتابخانه بنیاد دانشنامه نگاری ایران: ۵۷)

ISBN: ۹۷۸-۹۶۴-۵۵۱۵-۶۱-۲

۷۵۰۰۰۰ ریال

عنوان اصلی: The Atlas of Rugs and Carpets

نمایه

الف. دریایی، نازیلا، ۱۳۴۶-، مترجم ب. عنوان

کتابخانه ملی ایران ۳۸۳۰۷۳۵

حق چاپ برای بنیاد دانشنامه نگاری ایران محفوظ است.

اطلس قالی و فرش

سرویراستار متن انگلیسی: دیوید بلک

مترجم: دکتر نازیلا دریایی

ویراستار ادبی: دکتر مریم علی نژاد

ویراستار صوری: گوهر نصرتی

صفحه آرا: سهیلا شمس الله

ناظر چاپ: ربابه ابوطالبی

نوبت چاپ: اول

سال چاپ: ۱۳۹۴

شمارگان: ۵۰۰

ناشر: بنیاد دانشنامه نگاری ایران

چاپخانه: ناب نگار

قیمت: ۷۵۰۰۰۰ ریال

ISBN: 978-964-5515-61-2

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۵۱۵-۶۱-۲

بنیاد دانشنامه نگاری ایران

نشانی: تهران، سعادت آباد، بلوار فرهنگ، خیابان معارف، بن بست دانش، پلاک ۱

تلفن: ۲۲۱۲۹۸۴۳-۴ نمابر: ۲۲۰۷۳۲۲۷ صندوق پستی: ۱۴۶۵۵-۴۷۸

پست الکترونیکی: info@iecf.ir پایگاه الکترونیکی: www.iecf.ir

نامه بنیاد

دربارهٔ ارزش و اهمیت دانشنامه‌ها، فرهنگ‌ها، اطلس‌ها و کتاب‌های مرجع می‌توان بسیار سخن گفت. خوشبختانه در عصری می‌زیسیم که مؤسسات دولتی و خصوصی بسیاری به تألیف و تدوین دانشنامه‌ها، فرهنگ‌نامه‌ها و کتاب‌های مرجع گوناگون اشتغال دارند. با کوشش و تلاش این مؤسسات ارزش و اهمیت کتاب‌های مرجع بر همگان معلوم گشته است. بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران نیز مفتخر است که به‌عنوان نهاد و مرجع دولتی در عرصه تألیف و یا ترجمه دانشنامه‌ها و کتاب‌های مرجع و فرهنگ‌های دانشنامگی در علوم مختلف فعالیت می‌کند.

حاصل این تلاش در سال‌های گذشته فراهم آمدن دانشنامه‌ها و فرهنگ‌های گوناگون در رشته‌های علمی مختلف است. بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران نیز افتخار دارد که کتاب «اطلس قالی و فرش» The Atlas of Rugs and Carpets را در معرض بهره‌برداری محققان و پژوهشگران حوزه فرش قرار دهد.

امید است، این اثر همچون دیگر آثار مرجع تولید شده از سوی بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران، گامی کوچک در راستای برآورده ساختن نیازهای علمی محققان و پژوهشگران، مورد استفاده عموم علاقه‌مندان حوزه فرش دست‌بافت، به‌ویژه دانشجویان و اساتید رشته‌های مرتبط با هنر ایرانی قرار گیرد. امید که با تألیف این آثار آیندگان با سرمایه‌های ارزشمند هنری ایران عزیز آشنا شوند و دیگر بار فرش دست‌بافت ایرانی را مایه مباهات و فخر زندگی خویش بدانند.

منوچهر اکبری

رئیس بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران

مقدمه مترجم

فرش دست‌بافت ایران که پیشینه بلند و سابقه افتخارآفرینی دارد، نیازمند ضبط و ثبت داده‌های خویش است. نظیر آنچه در مورد دیگر هنرهای اصیل ایرانی رخ داده، فرش هم از سایر هنرها مستثنی نیست. تاریخ فرش ایرانی به‌قدری با هویت تاریخی - ملی ایران گره خورده است که یقیناً آن را باید از جمله میراث‌های ماندگار و معنوی ملت ایران به‌حساب آورد. تصور اینکه با تألیف و تدوین و چاپ چند اثر، پژوهش و حتی اطلس در معرفی فرش ایران همه نیازها، ضرورت‌ها و جایگاه و اهمیت فرش ایران را بازگو کرده‌ایم، چه بسا اندکی خوش‌بینانه است. از هر ریشه از تار و پود فرش دست‌بافت ایران می‌توان صدای انسان‌هایی صبور، عاشق، سخت‌کوش و البته هنرمند را به‌گوش جان شنید.

قالی ایرانی پدیده‌ای شگرف است که به‌عنوان ارکان استوار علم و هنر، تجارب شیرین و ماندگاری را با خود همراه دارد و در مواردی به‌قدری سترگ و پر نقش و نگار است که روح انسانی را به تکریم و می‌دارد. در برابر عظمت روحی، خردورزی، هنرمندی و البته بهره‌مندی از پشتوانه عمیق تفکر ایرانی باید ادای احترام کرد. فرش از دو بُعد هنری و صنعتی قابل توجه و بررسی است.

مطالعه و تحقیق در منظر هنری فرش، شناخت افراد را از حوزه‌های تمدن و میراث فرهنگی غنا و عمق می‌بخشد. بررسی و برنامه‌ریزی در ساخت و منظر صنعتی می‌تواند برای کشورهای صاحب این هنر و صنعت مفید و پشتوانه اقتصادی و اعتباری باشد. بررسی اهمیت و تطور در ساخت صنعتی و اقتصادی خارج از مقوله مأموریت این اثر است. اما تمام هم مؤلفان و مترجم اطلس فرش به بُعد هنری فرش معطوف است. تغییر و تحولاتی که در فرش، نقشه‌ها، نوع بافت فرش در طی قرون و اعصار رخ داده است، به‌قدری مهم و کارساز است که آن را در مجموعه فرهنگ و تمدن هر قوم شاخص می‌کند. فرش در عین حال که فضایی برای آرامش و مأمن انسان‌ها را فراهم می‌سازد، زنجیره‌ای از مباحث شناختی، معرفتی و حتی ارتباطی بین ملت‌ها را با خود همراه دارد.

فرش از جمله هنرهایی است که می‌تواند خارج از قلمرو جغرافیایی خاص، نزد سایر ملل و اصحاب ذوق و هنر مطرح گردد. از جمله زمینه‌ها و بسترهایی که برای معرفی، ثبت و حتی بررسی روند تکامل و تعالی هنر فرش‌بافی در ایران فراهم است، تألیف اطلس فرش است. تألیف و ترجمه اطلس فرش اطلاعات بسیار ذی‌قیمتی از متغیرهای فرش از جمله: طرح و نقش، رنگ، نوع و شیوه بافت، مواد اولیه، ابعاد، ابزار بافت، عوامل اقتصادی و بازار، مرمت و رفو، طریقه پرداخت و روگیری و حتی منطقه جغرافیایی به خوانندگان خواهد داد. هنر فرش‌بافی از بُعدی مانند زبان از نوعی زندگی و پویایی برخوردار است. بررسی فرش ایرانی ما را به شناخت گونه‌های بارزی از نظام زیبایی و معناشناسی رهنمون خواهد کرد. به‌همین منظور برای ارزیابی‌های منطقی درباره فرش‌های دنیا، در این اطلس، توضیحات راضی‌کننده‌ای در ارتباط با ماهیت این هنر ارائه می‌شود. برداشت‌های مخاطب با قرائت اثر، بر ادراکی مرکب از عوامل عاطفی و عقلی دلالت دارد. در این نوع درک، ماهیت و صورت، محتوی و سطح، یا کیفیت و شکل در عین حال در فرش قابل تفحص هستند. ذهن مخاطب در اینجا به موردی از سنجش ناخودآگاه دست می‌یابد که برای او زیبا و لذت‌بخش است. فرش همواره به‌صورت عادی در برابر خواننده گسترده شده و دانستن این نکات درباره حقیقتی که بی‌تفاوت از کنار آن گذشته است، بر تعجب او در

این زیبایی آفرینی هنری، می‌افزاید. یعنی نوعی تأیید و احساس رضایت روحی و درونی، که از طریق درک، قرائت یا مشاهده حاصل می‌شود. احساس رضایتی که نتیجه شناخت است، به عنوان محرک ما را به کشف ترغیب می‌کند و متعاقباً از طریق فرش، با تعمق در شناخت، شدت و ضعف داده‌های اطلاعاتی پیرامون نشانه‌های تمدن ملل، به صورتی تصادفی در ذهن شکل می‌گیرد. چنانچه دانش مخاطب فارسی‌زبان فرش، از طریق مطالعه شکل بگیرد و تداوم یابد، آگاهی وی از جغرافیای بافت و تنوع طرح، به سلیقه آگاهانه و برتر او کمک خواهد کرد. به عبارت دیگر اگر مخاطب با بافت طرح درختی فرش ایران مثلاً در نواحی قم، تبریز یا چهارمحال در این کتاب آشنا شود، گزینش وی بر طبق همین آشنایی ممکن است باعث شود تا طرح درختی قم، سلیقه وی را تأمین کند. همین مسئله به شناساندن خزانه ثروتمند نقش و طرح فرش در ایران و بلکه جهان خواهد انجامید. نقش در فرش ضابطه‌مند است. قانون و تناسبات نقش در فرش، برای بافت فرش‌هایی که با نقشه بافته می‌شوند، کاربردی‌تر است و در تفکیک طبقه‌بندی فرش‌ها عامل مهمی به حساب می‌آید. برای مثال فرش عشیره و روستا در ایران به این دلیل که اکثراً بدون نقشه بافته می‌شود، بر مبنای الگوی هندسی، شکل می‌گیرد. در روش هندسی تحلیل و تکثیر اشکال و نقوش بر مبنای دوایر و چند ضلعی‌های محاطی و محیطی، اقطار و شعاع‌ها انجام می‌شود تا خطوط و محورهای اصلی که نقوش و نقشمایه‌ها را به سامان می‌آورند، خود را نمایان سازند. در هر صورت کاربرد نقوش متفاوت در فرش‌ها که بر اساس جغرافیای بافنده، در اسلوب، مشابهتی بی‌مانند دارد، در نظام نقش‌پردازی غنی و پیچیده است. شبکه اساسی که نقشه‌ها چه در ذهن و چه روی کاغذ، بر آن طرح می‌شوند از اصولی تبعیت می‌کند. در قالی‌های ایرانی، یکی از این اصول، رکن وحدت و انسجام هماهنگ است و با تکیه بر این اصل، اجزای طرح با رعایت قواعد الگوی مینا شکل می‌گیرند و سه عامل نظم، نسبت و تقارن در این بین، درجه اهمیت بالایی دارند.

رنگ در فرش، تنوع و تعداد فام‌های رنگی، استفاده از قوانین مربوط به مبانی رنگ در فرش نیز بر شخصیت و هویت فرش گواهی می‌دهند. رنگ که قابلیت‌های بیانی گوناگونی دارد در تحلیل یافته‌های فرش‌ها نیز می‌تواند به افزایش اطلاعات در خصوص پیشینه، خاستگاه و ساختارهای درونی فرش کمک کند. تنوع و تعدد رنگ‌های به کار رفته در هر فرش، شیوه تلفیق و همنشینی یا تضاد تراکم‌های رنگی، معلومات و سلايق بافندگان و رنگرزان را در کشف رنگارهای پیرامون، مهارت در رنگرزی، ذوق آزمایی‌ها و تمایلات هنرمندانه فاش می‌سازد. این مجموعه عوامل، بخش مهمی از اعتبار هنری، فرهنگی و معنایی علم رنگ در فرش را آشکار می‌کند.

آگاهی از خصوصیات فرش در جغرافیای متفاوت بافت، به عنوان ابزار و سازوکار مطالعات نقش مهمی در دانش عمومی تولید آن دارد. این دانش مخاطب را به ویژگی‌هایی در خصوص مواد اولیه، فنون و ابزار نسبتاً یکپارچه بافت، الگوهای یکسان و مشابه نظام نقش‌پردازی در طرح‌های اصلی، معیارهای گزینش رنگ متوجه می‌سازد. در جغرافیای بافت ایران، بخش عمده‌ای از این اطلاعات متأثر از سبک عشایری، روستایی و شهری بافت هر فرش است.

این سه سبک برگرفته از نوع زندگی مردم و عوامل تأثیرگذار اصلی در سه جامعه شهری، روستایی و عشایری هستند. به دیگر سخن هر آنچه در تولید محصولات این سه جامعه تأثیرگذار است، بر بافته‌های آنها خاصه از نظر شخصیت و هویت نیز، تأثیر خواهد گذاشت. با وجود اطلس فرش، با توجه به چنین ظرافت‌هایی، می‌توان دامنه علایق مطالعاتی خویش را گسترش داد. برای مثال مطالعات تاریخی نشان می‌دهد که در ایران از زمان صفویان ارتباطات و مناسبات تجاری، اقتصادی و هنری با کشورهای اروپایی و حتی شرق دور و تأثیر این روابط بر تولیدات هنری، افزایش می‌یابد. نفوذ رنگ‌هایی نظیر زرد طلایی و طلایی، سبز و آبی در هنر بافندگی و منسوجات ایران صفوی متأثر از روابط فرهنگی بین دول بوده است. تعدادی از فرش‌های صفوی که منسوب به کارگاه‌های سلطنتی و دربار صفوی هستند از نظر شناسه‌های رنگی با سه رنگ مذکور مرتبط‌اند. چنین ارتباطاتی در دوران قاجار با شدت بیشتری

ادامه می‌یابد و با اعزام هنرمندان ایرانی به اروپا برای فراگیری برخی صنایع و هنرها به اوج می‌رسد. طبیعتاً رابطه دو طرفه تأثیر و تأثر تولید فرش ایرانی، تابع متغیرهایی است که شروع مباحث مرتبط با آن در کتاب اطلس، پایه تکمیل دانش مطالعاتی مخاطب در صورت نیاز و علاقه‌مندی برای جست‌وجو در کتب دیگر می‌باشد.

کتاب حاضر برگردانی است از چاپ دوم (۱۹۹۶) کتاب «The Atlas of Rugs and Carpets» تألیف مجموعه نویسندگان با ویرایش دیوید پلک به سال ۱۹۹۴، که شرکت بین‌المللی تایگر در لندن آن را منتشر کرد. بر پایه عنوانی که اطلس با خود همراه دارد، در ترجمه، ضمن وفاداری به متن مبدأ، سعی بر روش ساده‌نویسی به رسم آسان‌خوانی و دریافت سهل مطالب، بوده است. کتاب، اطلاعاتی چند درباره تاریخ، تولید و طرح‌های فرش ارائه می‌کند. فرهنگ جغرافیایی، بخش اصلی کتاب را شامل می‌شود و مناطق تولید فرش را در سراسر جهان دربرمی‌گیرد. اطلاعات هر ناحیه را عواملی همچون تاریخ و مشخصات گونه فرش‌های بافته شده در نواحی به همراه نمونه‌های ارزشمند تصویری و نقشه‌ها تکمیل می‌کند. اطلس فرش نه تنها فرش‌های شرقی که فرش‌های اروپایی و شمال آمریکا را نیز پوشش می‌دهد و در پایان نکاتی درباره خرید و مراقبت از فرش‌ها دارد. این کتاب می‌تواند برای علاقه‌مندان عام و خاص، دانشجویان، بافندگان، مجموعه‌داران و تولیدکنندگان فرش سودمند باشد.

دستیابی به این نکته اهمیت دارد تا بر این باور باشیم که چنانچه عمر برخی هنرها نظیر بافندگی فرش، بر دوام باشد، اصول قدرتمند و مستحکمی برای پیریزی آنها بنا شده است که با کشف آنها برخی ارزش‌های فرهنگی، تاریخی و هنری ملت‌ها نیز شناخته خواهند شد. این شناخت برگی بر کتاب هویت ملل می‌افزاید. راه ثبت چنین داده‌هایی، اشاعه آنها از طریق زبان و ادراک عمومی جامعه است. در مورد آثار هنری و فرش کار تسری دانش تخصصی به زبان ادراک عمومی، کاری دشوارتر است که این امر هم با داده‌های عینی، حسی و هم با اطلاعات نظری، تفکری آمیختگی دارد. اطلس فرش از این حیث زبانی برای اشاعه این هنر عظیم از طریق افزایش اطلاعات مخاطبان در میان جوامع محسوب می‌شود.

توفیق نشر کتاب مرهون درایت‌ها، زحمات و پیگیری‌های جمع کثیری از خانواده بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران است که نام بردن از اسامی شریف آنان تنها حق بسیار مختصری را از مطلب ادا خواهد کرد. حمایت‌های محقق برجسته و پدر عظیم‌الشان خانواده بنیاد، آقای دکتر اکبری، ریاست محترم بنیاد، شایسته تشکر درخور است. از آقای دکتر ابراهیمی معاون محترم پژوهشی بنیاد تشکر می‌شود. از خانم‌ها نسترن حاجی‌زاده، گوهر نصرتی، مریم علی‌نژاد، سهیلا شمس‌الله، مهلا ارین‌پور، ربابه ابوطالبی، ناهید جنت، منصوره محمدحسین و آقایان مهرداد سרمدی، سعید زیوری و سید محمد ویسیان به‌خاطر مساعدت‌ها و برخی مشاوره‌های تخصصی برای به انجام رسیدن این اثر، کمال تشکر را ابراز می‌دارم.

امید که خوانندگان ارجمند نواقص این مجموعه را به طریق مقتضی به اطلاع اینجانب برسانند تا در چاپ بعدی مشحون نظر عالمانه آنان شده و جهت اکمال اثر اصلاح صورت پذیرد.

نازیلا دریایی

بهار ۱۳۹۴

فهرست

۳۰	[سر دنیس رایت]	پیشگفتار
۵		مقدمه
۷	[لوسی ترنچ]	تولید و طراحی فرش
۱۱	[کسینیا مارکو]	تولید فرش
۱۹	[کسینیا مارکو]	مواد اولیه و اسلوب بافت
۲۱	[مارک وایتینگ]	تجزیه و تحلیل تار و پود فرش
۲۵	[سوزان دی]	رنگ‌ها
۳۷	[سایلر کامان]	طرح‌های فرش‌های شرقی نمادگرایی در فرش
		تاریخ فرش
۴۷	[ژرار پکویین]	اولین فرش‌های بافته‌شده
۵۳	[والتر دینای]	اولین فرش‌های ترکی
۶۷	[والتر دینای]	فرش‌های مملوک و عثمانی
۷۵	[جنیفر وردن]	اولین قالی‌های ایرانی
۸۵	[جولیا بیلی]	فرش‌های اولیه قفقاز
۹۳	[ارز ماری کریل]	قالی‌های هندی مغولی
		فرهنگ جغرافیایی بافت (راهنمای تولید قالی در کشورهای جهان)
۱۰۳	[آلن مارکوسین و راشل فیلد]	ترکیه
۱۰۷		هرکه نواحی باندردما و قُم‌قاپو
۱۰۹		برگاما نواحی بالیکشیر، یاکه بدیر و یونکو یوروک
۱۱۱		کولا نواحی قیوردز و اوشاک
۱۱۳		ملاس نواحی میگری و آیدین
۱۱۵		قونیه نواحی لادیک، قره‌پینار و قره‌مان
۱۱۷		کرشهر منطقه موژور
۱۱۹		قیصری منطقه یایی
۱۲۱		سیواس نواحی دهکده سیواس و مالاتیا
۱۲۳		کرد و یوروک و حلب
۱۲۵	[دیوید بلک]	تولیدات جدید فرش ترکیه
۱۲۷	[اولریخ شورمان]	قفقاز
۱۲۹		قزاق نواحی برچلو، قره‌جای، لمبلی، لری پومبیک، کاراکلیس و شور‌آور
۱۳۱		گنجه نواحی جنوب شیروان

۱۳۳	قره‌باغ نواحی چلابرد، شوشا، خان‌دورسک و گورادیز
۱۳۵	تالش نواحی لنکران و مغان
۱۳۷	قوبا نواحی چی‌چی، سی‌شور، پیربذیل، قره‌قوزلو
۱۴۱	شیروان نواحی مراسلی، چاجلی و آقستافا
۱۴۳	باکو نواحی چایلا، سوراخانی و سالیانی
۱۴۵	داغستان منطقه لزگیستان
۱۴۷	ایران [جنیفر اسکرس]
۱۴۹	کردستان نواحی سنه و بیجار
۱۵۱	تبریز منطقه هریس
۱۵۳	اراک زیگلر، فراهان، ساروق و لیلیان
۱۵۵	ورامین کرد، لر و تهران
۱۵۷	قم و نایین
۱۵۹	کاشان
۱۶۱	اصفهان
۱۶۳	چهارمحال
۱۶۵	فارس و قشقایی
۱۶۷	افشار
۱۶۹	کرمان
۱۷۱	مشهد کردها
۱۷۳	بلوچ [یان بنت]
۱۷۷	ترکمن [راشل فیلد]
۱۸۳	سالور
۱۸۵	ساریخ
۱۸۷	تکه
۱۸۹	یموت
۱۹۳	چدر
۱۹۵	ارساری قزل‌ایاق
۱۹۷	ترکستان شرقی [ژان اسکنازی]
۲۰۱	کاشغر و یارکند
۲۰۳	ختن
۲۰۵	تبت [ژان اسکنازی]
۲۱۱	چین [ژان اسکنازی]
۲۱۳	نینگ‌سیا
۲۱۷	بودو، گان‌سو، پکن و مغولستان
۲۲۱	هند [استیون کوهن و لوسی ترنچ]
۲۲۹	دوتری
۲۳۱	مراکش [راشل فیلد]
۲۳۳	اروپا [جنیفر وردن]
۲۵۵	امریکای شمالی [جین نایلندر]
۲۶۵	بافته‌های ناواهو [آنتونی برلنت و مری کبلن برنگ]

۲۷۳
۲۷۵
۲۷۹
۲۸۳
۲۸۹
۲۹۱
۰

[واژه پلاو]
[دیوید بلک]
[کسینیا مارکو]

فرش‌های تزئینی
خریداری فروش
مراقبت از فرش‌ها
فرهنگ واژگان و اصطلاحات فرش
گزیده کتاب‌شناسی
نمایه

www.ketab.ir